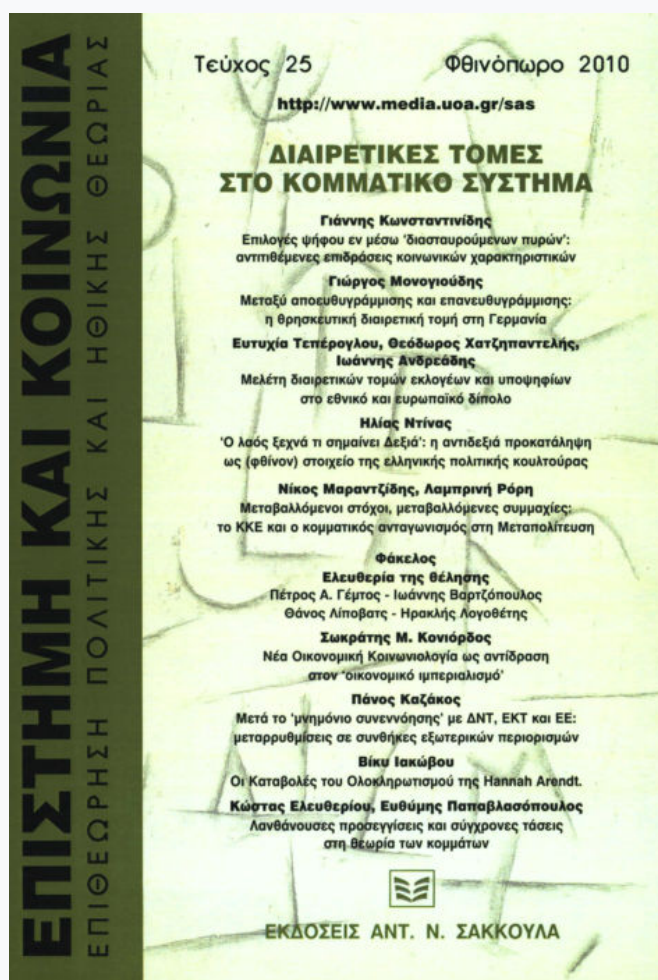

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 25 (2010)

Διαιρετικές τομές στο κομματικό σύστημα

Τάκης Σ. Παππάς, Το χαρισματικό κόμμα: ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, εξουσία

Γιάννης Τσίρμπας

doi: [10.12681/sas.801](https://doi.org/10.12681/sas.801)

Copyright © 2015

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσίρμπας Γ. (2015). Τάκης Σ. Παππάς, Το χαρισματικό κόμμα: ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, εξουσία. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 25, 259–266. <https://doi.org/10.12681/sas.801>

λεσµα ο τρόπος διατύπωσης των ερωτήσεων και οι εναλλακτικές απαντήσεις να διαφέρουν. Αναλυτικά οι κωδικοποιήσεις που έγιναν στο <http://www.raymondnduch.com/economicvoting>

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Alesina, A. & H. Rosenthal (1995). *Partisan Politics, Divided Government and the Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartollini, S. & P. Mair (1990). *Identity, Competition and Electoral Availability. The Stabilisation of European Electorates 1885-1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fiorina, M. P. (1978). 'Economic Retrospective Voting in American National Elections: A Micro-Analysis', *American Journal of Political Science* 22: 426-443.
- Kinder, D. R. & R. D. Kiewiet (1981). 'Sociotropic Politics: The American Case', *British Journal of Political Science* 11: 129-161.

Τάκης Σ. Παππάς, Το Χαρismaticό Κόμμα. ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, Εξουσία. Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2009, 287 σελ.

Αν υπάρχει ένα πολιτικό κόμμα για το οποίο η βιβλιογραφία στον ελληνικό χώρο είναι πλούσια, αυτό είναι το ΠΑΣΟΚ. Επομένως, ένα ακόμα βιβλίο στο συγκεκριμένο πεδίο αφενός θέτει ψηλά τον πήχη αναφορικά με τη δυνατότητα ουσιαστικής συμβολής του στην εξέλιξη της ήδη σωρευμένης γνώσης για το θέμα και, αφετέρου, δημιουργεί εύλογες προσδοκίες για το τι διαφορετικό και καινούριο κομίζει. Για το πρώτο ζήτημα, δηλαδή τη συμβολή του *Χαρismaticού Κόμματος* του Τάκη Παππά στην εξέλιξη της μελέτης των πολιτικών κομμάτων γενικά και του ΠΑΣΟΚ ειδικά, η απάντηση είναι σύνθετη και της αφιερώνεται το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιοκριτικής αυτής. Από την άλλη, το δεύτερο ζήτημα μπορεί να απαντηθεί άμεσα και σαφώς: ο νεωτερισμός –σημαντικότερος για τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων στο ελληνικό πλαίσιο– που φέρει το βιβλίο του Παππά είναι η σοβαρή και εμπεριστατωμένη, αν και όχι καθολική, προσπάθεια εφαρμογής της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής σε ένα πεδίο που κυριαρχείται παραδοσιακά από δομολειτουργικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις. Επίσης, στην καινοτόμο θεωρητική προσέγγιση πρέπει να προστεθεί και η χρήση πληθώρας πρωτογενών εμπειρικών δεδομένων και δευτερογενών αναλύσεων.

Με το συγκεκριμένο βιβλίο, ο συγγραφέας φιλοδοξεί καταρχάς να παράσχει μια συνθετική ερμηνεία του φαινομένου ΠΑΣΟΚ και της πορείας του στον χρόνο. Είναι σαφές ότι μια ολοκληρωμένη ερμηνεία δεν σημαίνει την προσπάθεια πλήρους ιστορικής καταγραφής ούτε την κάλυψη όλων των πτυχών του φαινομένου, αλλά προϋποθέτει πρώτα απ' όλα τη διατύπωση συγκεκριμένων ερωτημάτων, τα οποία θα είναι ταυτόχρονα αρκετά οξυδερκή, ώστε να φωτίσουν τις βασί-

κές πλευρές του φαινομένου, αλλά και αρκετά περιορισμένα, ώστε να αποφευχθούν οι ταυτολογίες που ελλοχεύουν σε κάθε μαξιμαλιστική προσπάθεια απάντησης σε συμπαντικά ερωτήματα. Ο Παππάς πετυχαίνει και στις δύο προϋποθέσεις, τόσο της οξυδέρκειας όσο και της συγκεκριμένης στόχευσης, όταν θέτει τα ερωτήματα της μελέτης του: γιατί το ΠΑΣΟΚ επέλεξε έναν ασαφή πολιτικό ριζοσπαστισμό και όχι τη σοσιαλδημοκρατία κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του; Γιατί, κατά την παραμονή του στην εξουσία, επέλεξε τον αναδιανεμητικό λαϊκισμό και όχι τον μεταρρυθμισμό που ακολούθησαν την ίδια περίοδο κόμματα συγκρίσιμα με αυτό, όπως το PSOE στην Ισπανία; Ποια είναι τα στοιχεία της ιδεολογικής και οργανωτικής ταυτότητας του κόμματος, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τον Ανδρέα Παπανδρέου; Πώς η ταυτότητα αυτή εξακολουθεί να επηρεάζει τους συσχετισμούς εντός του κόμματος, αλλά και τον τρόπο που αυτό πολιτεύεται, αρκετά χρόνια μετά τον θάνατο του ιδρυτή του;

Ο συγγραφέας επιχειρεί την απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων με βάση συγκεκριμένους αναλυτικούς άξονες, στους οποίους μένει πιστός σε ολόκληρη την ανάλυσή του. Οι άξονες αυτοί αφορούν, πρώτον, την ταυτόχρονη αντιμετώπιση του ΠΑΣΟΚ τόσο ως μέρος του ελληνικού πολιτικού συστήματος όσο και ως ένα αυτόνομο σύστημα, αποτελούμενο το ίδιο από υποσυστήματα και, δεύτερον, τον ρόλο του Ανδρέα Παπανδρέου όχι μόνο στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ, αλλά και στην ευρύτερη συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων στην ελληνική κοινωνία κατά τη Μεταπολίτευση. Είναι προφανές ότι ο Παππάς αντιμετωπίζει τον ιδρυτή του κόμματος ως κεντρικό παράγοντα της ανάπτυξής του, προσδίδοντάς του χαρακτήρα βασικής ερμηνευτικής μεταβλητής. Το τελευταίο στοιχείο αποτελεί την αιχμή του δόρατος στην αναμέτρηση του συγγραφέα με ορισμένες από τις 'κατεστημένες' –για να χρησιμοποιήσουμε παπανδρεϊκή ορολογία– αναλύσεις για το ΠΑΣΟΚ στον ελληνικό χώρο οι οποίες, όπως ισχυρίζεται, υπερτονίζουν τη σημασία των δομικών παραγόντων και αγνοούν ή, έστω, υποτιμούν τον ρόλο των υποκειμένων στην εξέλιξη της Ιστορίας.

Συγκεκριμένα, επιλέγονται τρεις γνωστές δομολειτουργικές αναλύσεις για την εμφάνιση και επιτυχία του ΠΑΣΟΚ οι οποίες υπογραμμίζουν τον ρόλο του περιβάλλοντος και των πολιτικών ευκαιριών του νέου κόμματος κατά τη Μεταπολίτευση. Πρόκειται, καταρχάς, για την ανάλυση του ίδιου του Ανδρέα Παπανδρέου, που δίνει έμφαση στον ιμπεριαλισμό και στην 'άδικη' διάκριση κέντρου-περιφέρειας στο πλαίσιο του καπιταλισμού, η οποία υποτίθεται ότι δημιούργησε τις συνθήκες για ένα ριζοσπαστικό κόμμα. Η δεύτερη θεωρία στην οποία επιλέγει να ασκήσει κριτική ο συγγραφέας, του Νίκου Μουζέλη, δεν διαφέρει ουσιαστικά από την πρώτη και δίνει επίσης σημασία στους αδικημένους που δημιούργησε εκείνη την περίοδο ο καπιταλισμός και στην ανάγκη πολιτικής έκφρασής τους, την

οποία φέρεται ότι ικανοποίησε το ΠΑΣΟΚ. Η προσέγγιση του Γιάννη Βούλγαρη η οποία αναδεικνύει κυρίως τους κοινωνικούς, ιδεολογικούς και πολιτικούς παράγοντες της Μεταπολίτευσης που διαμόρφωσαν ευνοϊκό περιβάλλον για τη δημιουργία και την επιτυχία του ΠΑΣΟΚ, είναι η τρίτη θεωρία που αναλύεται στο βιβλίο. Ο Παππάς ανατέμνει τις ανωτέρω θεωρητικές προσεγγίσεις και τις απορρίπτει ως ερμηνευτικά εργαλεία λόγω, όπως αναφέρει, της εξωγένειάς τους, της τελεολογίας τους, των αρκετών ατεκμηρίωτων ισχυρισμών τους, της απουσίας συγκρισιμότητάς τους με παρόμοια κόμματα σε άλλα πολιτικά συστήματα και, τέλος, λόγω της προκατάληψής τους, η οποία απορρέει από την παράλειψη εκ μέρους τους της κρίσιμης μεταβλητής που λέγεται 'Ανδρέας Παπανδρέου' (ο συγγραφέας επιλέγει να μην προσεγγίσει κριτικά και κάποιες άλλες υπάρχουσες αναλύσεις, όπως του Ελεφάντη, που τονίζουν περισσότερο το χαρισματικό στοιχείο του ιδρυτή του ΠΑΣΟΚ).

Ο ρόλος του ηγέτη, στην ορθολογική ερμηνεία του Παππά, αναδεικνύεται κυρίως στο σημείο που με πειστικό τρόπο επιχειρηματολογεί υπέρ του ότι το κόμμα όχι μόνο δεν ιδρύθηκε σε ευνοϊκές για τη γέννησή του συνθήκες αλλά, αντιθέτως, σε εξαιρετικά δυσμενείς. Επιγραμματικά, οι δυσμενείς αυτές συνθήκες ήταν το γεγονός ότι η κυβέρνηση της ΝΔ το 1974 ήταν πολύ ισχυρή και κινούνταν σε ένα πλαίσιο πολιτικής σταθερότητας, ότι οι ενδοκομματικές συγκρούσεις στο ΠΑΣΟΚ ήταν σφοδρές και δεν εξασφάλιζαν ενότητα στα πρώτα βήματα του κόμματος, ενώ, τέλος, το κόμμα στερούνταν σημαντικών στρατηγικών κοινωνικών συμμάχων αλλά και ερεισμάτων σε διανοούμενους και μέσα μαζικής ενημέρωσης.

Στο παραπάνω πλαίσιο λοιπόν, ο Ανδρέας Παπανδρέου –ο οποίος, σημειωτέον, δεν αντιμετωπίζεται σύμφωνα με τον βεμπεριανό ιδεότυπο του χαρίσματος, παρότι μπορεί να δοθεί αρχικά τέτοια εντύπωση στον αναγνώστη– θεωρείται ότι συμμετείχε σε δύο στρατηγικά παίγνια και βγήκε νικητής και από τα δύο: το πρώτο ήταν ενάντια στο στελεχιακό δυναμικό του κόμματός του, το οποίο απαιτούσε εσωκομματική δημοκρατία και συλλογικότητα στη λήψη αποφάσεων. Μέσω ευρέων και δραστικών εκκαθαρίσεων ο Παπανδρέου κατέστη ο αδιαφιλονίκητος ηγέτης του κόμματος και απέκτησε ο ίδιος χαρακτηριστικά ενός αυτόνομου και παντοδύναμου κομματικού οργάνου, σε συνδυασμό με ένα πολύ στενό κύκλο συνεργατών. Το δεύτερο παίγνιο ήταν ενάντια στο αντίπαλό του δέος, τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, με στόχο την ακύρωση της μεταρρυθμιστικής και συναινετικής πολιτικής του τελευταίου, η οποία όφειλε να αποτύχει, ώστε να μπορέσει το ΠΑΣΟΚ να ανέλθει στην εξουσία. Η πιο αποδοτική στρατηγική στο δεύτερο παίγνιο ήταν η απόλυτη πόλωση, την οποία με συνέπεια ακολούθησε ο Παπανδρέου μέχρι τη νίκη του κόμματος το 1981. Ο Παππάς εξηγεί ότι τόσο η μετωπική και

ολοκληρωτική σύγκρουση με τον Καραμανλή όσο και η συγκεντρωτική και προσωποκεντρική εσωτερική οργάνωση ήταν οι βέλτιστες λύσεις για το ΠΑΣΟΚ. Από ορθολογική άποψη, οποιαδήποτε άλλη επιλογή θα ήταν υποβέλτιστη, λόγω του υψηλού οργανωτικού κόστους, του κινδύνου ταύτισης του κόμματος με τη μετριопάθεια Καραμανλή και του, κατά Przeworski & Sprague, 'εκλογικού σοσιαλισμού', αλλά με αντίστροφη φορά, δηλαδή λόγω της διασπαστικής και όχι συγκολλητικής επίδρασης που θα είχε μια κλασική, ταξική, σοσιαλδημοκρατικού τύπου ρητορική για την πολυδιασπασμένη και ετερόκλητη ελληνική κοινωνία, από την οποία απουσίαζε τόσο μια ισχυρή εργατική τάξη όσο και μια πολυάριθμη αστική τάξη.

Αντίθετα, η απαραίτητη συγκολλητική ουσία για τις διάφορες ομαδοποιήσεις που φιλοδοξούσε να εκφράσει το ΠΑΣΟΚ ήταν το 'αφήγημα Παπανδρέου', στο οποίο ο συγγραφέας, μέσω της επιστράτευσης του ιδεολογικού κονστρουκτιβισμού στην ανάλυσή του, διαβλέπει τρεις βασικούς συμβολικούς άξονες: την έννοια της διεθνούς εξάρτησης της χώρας, την έννοια του εγχώριου 'κατεστημένου' και τη διάκριση 'προνομιούχων-μη προνομιούχων'. Με βάση τα ανωτέρω, ο Παπανδρέου σκιαγραφούσε συστηματικά μια κατάσταση άδικη, αλλά επιδεχόμενη επιδιόρθωσης. Για τον συγγραφέα, ο οποίος στο συγκεκριμένο σημείο δεν αποφεύγει ενός τύπου δομολειτουργική ανάλυση, το αφήγημα Παπανδρέου ενεργοποίησε με μεσοϊανικό τρόπο την πολιτική έκφραση του συσσωρευμένου αισθήματος αδικίας που υπήρχε στην ελληνική κοινωνία και το μετέτρεψε σε υπερηφάνεια και σε όχημα ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία.

Αξιολογώντας όλα τα ανωτέρω, ο Παππάς φωτίζει το ΠΑΣΟΚ από μια ενδιαφέρουσα θεωρητική σκοπιά και το κατατάσσει στην κατηγορία του χαρακτηριστικού κόμματος, εξηγώντας ότι πληροί τις αντίστοιχες προϋποθέσεις, όπως έχουν αναπτυχθεί από τον Panebianco: το ΠΑΣΟΚ αποτελούσε μια ομάδα ανθρώπων με τυφλή πίστη στον αρχηγό, ο οποίος είχε απόλυτο έλεγχο σε ένα κόμμα χωρίς σαφείς ιδεολογικές θέσεις και αρχές, καθώς και χωρίς σταθερή γραφειοκρατική δομή, τη θέση της οποίας είχαν πάρει επάλληλοι κύκλοι πελατειακών δικτύων που δημιουργούσαν σχέσεις εξάρτησης σε όλα τα επίπεδα του κόμματος. Ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι αρκετά από τα χαρακτηριστικά αυτά επιβιώνουν, άλλοτε με μεγαλύτερη και άλλοτε με μικρότερη ένταση, μέχρι και τη δεκαετία του 2000, θέση που οπωσδήποτε αποτελεί έναυσμα για συζήτηση και προβληματισμό.

Αναφορικά με την επόμενη φάση του κόμματος, ο συγγραφέας εξηγεί ότι με την άνοδό του στην εξουσία το κόμμα του Παπανδρέου βρέθηκε ξανά μπροστά σε ένα στρατηγικό δίλημμα, μεταξύ ενός κυβερνητικού μεταρρυθμισμού και ενός λαϊκιστικού αναδιανεμητισμού. Σύμφωνα με τον Παππά, το ΠΑΣΟΚ επέλεξε ορθολογικά τον δεύτερο, με τη συνοδεία μεγάλων δόσεων πόλωσης, λόγω του ότι

για την εσωτερική ιεράρχηση προτεραιοτήτων του κόμματος, ο κύριος στόχος άσκησης της εξουσίας δεν ήταν άλλος από την ίδια τη διατήρηση της εξουσίας. Η στρατηγική του πολωμένου λαϊκισμού, εκτός του ότι παγίωνε τις πελατειακές σχέσεις, κρατούσε σε ομηρία την Αριστερά και συμπίεζε διαρκώς τη ΝΔ. Ο συγγραφέας πλαισιώνει τα συμπεράσματά του με μια ενδελεχή παρουσίαση της οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του 1980, την οποία συγκρίνει και με την αντίστοιχη του PSOE στην Ισπανία την ίδια περίοδο.

Η μεγάλη εκλογική ανθεκτικότητα που επέδειξε το κόμμα μετά το τέλος της οκταετούς κυβερνητικής του θητείας, κατά την περίοδο 1989-1990, αντικειμενικά την πιο δύσκολη της ιστορίας του, υποστηρίζεται ότι οφείλεται κατά το μεγαλύτερο ποσοστό και πάλι στον ηγέτη του, γύρω από τον οποίο συσπειρώθηκε η βάση του ΠΑΣΟΚ. Μάλιστα, η υπόθεση του Ειδικού Δικαστηρίου, το οποίο αθώωσε τον Παπανδρέου, καθώς και η επιθετικά μεταρρυθμιστική πολιτική της κυβέρνησης της ΝΔ υπό τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη θεωρείται ότι λειτούργησαν περαιτέρω ενισχυτικά της συσπείρωσης του ΠΑΣΟΚ, το οποίο κέρδισε θριαμβευτικά τις εκλογές του 1993.

Η επόμενη περίοδος χαρακτηρίζεται από τον Παππά ως σημαντικά διαφορετική από την προηγούμενη, αποφεύγει όμως ο συγγραφέας να την εντάξει σε κάποιο από τα ορθολογικά μοντέλα που χρησιμοποίησε για την ανάλυση των πρώτων χρόνων του κόμματος ή της δεκαετίας του 1980. Το ΠΑΣΟΚ περιγράφεται ως περισσότερο πραγματιστικό και μετριοπαθές και λιγότερο λαϊκιστικό και πολωτικό, χαρακτηριστικά τα οποία κορυφώθηκαν μετά τον θάνατο του ιδρυτή του και την ανάληψη της ηγεσίας του κόμματος και της πρωθυπουργίας από τον Κώστα Σημίτη. Ο τελευταίος θεωρείται ότι προσπάθησε να ακολουθήσει την επιλογή που συστηματικά –και ορθολογικά, σύμφωνα με τον συγγραφέα– απέρριψε ο Παπανδρέου τόσο κατά τα πρώτα βήματα του κόμματος όσο και κατά τη μεγαλύτερη περίοδο άσκησης της εξουσίας από αυτό: να στρέψει το κόμμα προς μια ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατική κατεύθυνση. Το συγκεκριμένο εγχείρημα σήμαινε, αφενός, την ιδεολογική ανακαίνιση του κόμματος και, αφετέρου, τη δημιουργία ενός νέου στελεχιακού μηχανισμού, τόσο στο κόμμα όσο και στο κράτος, ικανού να υλοποιεί τις πολιτικές επιλογές της ηγεσίας. Στο πρώτο σκέλος, ο 'εκσυγχρονισμός' ως ιδεολογικό ρεύμα εκπορευόμενο από τον νέο ηγέτη όντως βρήκε ανταπόκριση σε σημαντικά τμήματα της κοινωνίας, κυρίως όμως εκτός ΠΑΣΟΚ. Αναφορικά με το δεύτερο σκέλος, δηλαδή το νέο στελεχιακό δυναμικό, τα αποτελέσματα ήταν κατώτερα των προσδοκιών, αφού ο Σημίτης, σύμφωνα με τον Παππά, ποτέ δεν κατόρθωσε να ελέγξει πλήρως το κόμμα ή την κυβέρνηση. Ο συγγραφέας αποδίδει τη μέτρια επιτυχία του εγχειρήματος Σημίτη ακριβώς στα χαρακτηριστικά του χαρισματικού κόμματος που έχει προηγούμενως στοιχειοθετή-

σει με την ανάλυσή του, τα οποία θεωρεί ότι συνέχιζαν να ισχύουν και δεν επέτρεπαν τη δραστική μετάλλαξή του. Με λίγα λόγια, αφενός το 'φάντασμα' του Παπανδρέου συνέχιζε να στοιχειώνει το κόμμα σε επίπεδο ιδεολογίας και, αφετέρου, η εκλογική του δυναμική και διατήρησή του στην εξουσία οφείλονταν εν πολλοίς στα πελατειακά δίκτυα που είχε συγκροτήσει και ανατροφοδοτούσε. Βέβαια, εγείρεται το ενδιαφέρον ερώτημα αν ήταν όντως η 'μέτρια', όπως τη χαρακτηρίζει ο Παππάς, επιτυχία του εγχειρήματος Σημίτη και η επακόλουθη διατήρηση της ισχύος της παπανδρεϊκής κληρονομιάς που οδήγησε το ΠΑΣΟΚ στις εκλογικές επιτυχίες του 1996 και του 2000 ή, αντίθετα, το κόμμα μετασχηματίστηκε σε σημαντικό βαθμό (δηλαδή, τελικά το εγχείρημα Σημίτη πέτυχε περισσότερο απ' όσο πιστεύει ο συγγραφέας) και απέκτησε τότε τον χαρακτήρα μιας εκλογικής μηχανής που μπορούσε να λειτουργήσει πλέον αποτελεσματικά και χωρίς τον Ανδρέα Παπανδρέου.

Το νήμα της παπανδρεϊκής κληρονομιάς και του πώς αυτή καθορίζει τα πράγματα στο ΠΑΣΟΚ και εμποδίζει την πλήρη θεσμοποίησή του ακολουθείται από τον Παππά και για την περίοδο που το κόμμα πέρασε στον έλεγχο του Γιώργου Παπανδρέου, φτάνοντας μέχρι την ήττα στις εκλογές του 2007. Θεωρείται ότι και ο νέος αρχηγός αντιλήφθηκε την ανάγκη μεταμόρφωσης του κόμματος, δηλαδή της κατά Weber 'καθημερινοποίησης του χαρίσματος', τόσο σε ιδεολογικό όσο και σε οργανωτικό επίπεδο. Ο συγγραφέας, μέσω της εφαρμογής ενός ενδιαφέροντος μοντέλου εκλογικού ανταγωνισμού, που βασίζεται σε βασικές ορθολογικές παραδοχές, όπως ο 'μέσος' ψηφοφόρος, και συγκρίνει την κατανομή των ψηφοφόρων ενός κόμματος στην κλίμακα. Αριστεράς-Δεξιάς σε σχέση με την αντίστοιχη κατανομή των στελεχών του, εξηγεί ότι ο Γιώργος Παπανδρέου απέτυχε να αλλάξει το κόμμα, ακριβώς γιατί βρισκόταν ακόμα σε ισχύ η κληρονομιά του πατέρα του, την οποία, τελικά, επανενίσχυε ασenάως το ίδιο το επώνυμο του νέου αρχηγού. Με βάση τα ανωτέρω και σε συνδυασμό με την παράθεση ορισμένων λανθασμένων, σύμφωνα με τον συγγραφέα, στρατηγικών και πολιτικών επιλογών του νέου ηγέτη εξηγούνται οι εκλογικές ήττες του 2004 και του 2007 και το μέλλον του κόμματος σκιαγραφείται μάλλον θολό και οπωσδήποτε άμεσα εξαρτώμενο από την ιδεολογική και οργανωτική αναμόρφωσή του, συμπέρασμα που αποκτά νέο ενδιαφέρον ως προς την ισχύ και κατεύθυνσή του μετά τη νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 2009, ενώ νέα ερωτήματα προκύπτουν ως προς την τακτική του αρχηγού πριν και μετά τις εσωκομματικές εκλογές του 2007, τις εσωτερικές αλλαγές στο κόμμα αλλά και τον ρόλο της συγκυρίας.

Κλείνοντας, αξίζει καταρχάς να σημειωθεί ότι ο Παππάς έθεσε τον δύσκολο στόχο να αναμετρηθεί με ευρέως αποδεκτές και από δεκαετίες μη αμφισβητούμενες θεωρήσεις για την εμφάνιση, τη γρήγορη επιτυχία και την εν γένει πορεία του

ΠΑΣΟΚ, τις οποίες συνήθως οι πολιτικοί επιστήμονες στην Ελλάδα παίρνουν ως δεδομένες αφετηρίες. Στη μάχη του αυτή, η οποία προσδίδει εκ των πραγμάτων εξαιρετικό ενδιαφέρον στο πόνημά του, διέθετε μια καινοτόμο, για το θέμα στον ελληνικό χώρο, μεθοδολογική στρατηγική, τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής, καθώς και το όπλο μια νέας ερμηνευτικής μεταβλητής, αναφορικά με τον τρόπο που εκείνος την αξιοποίησε, δηλαδή τον ρόλο του Ανδρέα Παπανδρέου.

Σχετικά με την ορθολογική επιλογή, ο συγγραφέας την εφάρμοσε συνεκτικά και με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα αποτελέσματα, τόσο για την περίοδο 1974-1981 όσο και για την περίοδο 1981-1989 και λιγότερο πιστά για τις υπόλοιπες υπό διερεύνηση περιόδους. Αποτελεί εξαιρετικά ενδιαφέρον συμπέρασμα για τους μελετητές του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα τόσο η θέση περί δυσμενών και όχι ευνοϊκών συνθηκών δημιουργίας του ΠΑΣΟΚ, όσο και η εμπειριστατωμένη ανάλυση της ιεράρχησης των ορθολογικών επιλογών του κόμματος σε επίπεδο ιδεολογίας, οργάνωσης και εφαρμογής πολιτικών. Είναι ξεκάθαρο ότι η μειωμένη ένταση ή η διαφοροποίηση της εφαρμογής της ίδιας ορθολογικής θεωρητικής προσέγγισης και για τις υπόλοιπες διερευνώμενες περιόδους, η επιστράτευση του ιδεολογικού κονστрукτιβισμού για το 'αφήγημα Παπανδρέου', το ενδιαφέρον μοντέλο κομματικού ανταγωνισμού που εφαρμόζεται για την περίοδο 2004-2007, μπορεί να απομακρύνονται από μια συνολική, συμπαγή ορθολογική θεώρηση του φαινομένου ΠΑΣΟΚ καθόλη τη διάρκεια της διερεύνησής του από τον συγγραφέα, τελικά όμως αποτελούν πρόσθετο πλούτο του συγκεκριμένου βιβλίου, το οποίο δεν αφορά, βέβαια, μια στενή εφαρμογή του μοντέλου της ορθολογικής επιλογής, αλλά τη μελέτη του πολυσχιδούς και σύνθετου φαινομένου ΠΑΣΟΚ. Αναφορικά δε με τον ρόλο του Παπανδρέου στη διαμόρφωση όχι μόνο του ΠΑΣΟΚ, αλλά και συλλογικών ταυτοτήτων στην ελληνική κοινωνία, ακόμα και μετά τον θάνατό του, ελάχιστοι μέχρι τώρα τον έχουν απομονώσει και εντάξει οργανικά στην ανάλυσή τους όπως ο Παππάς, αν και σχεδόν όλοι σπεύδουν να τον ταυτίσουν κυριολεκτικά με το κόμμα. Επίσης, κατατάσσοντας το ΠΑΣΟΚ στην κατηγορία του χαρισματικού κόμματος, ο συγγραφέας κάνει μία ακόμη επιλογή. Επιλέγοντας τον Panebianco και απομακρυνόμενος από τον Weber, προκαλεί μια ακόμη γόνιμη αναρώτηση για τους επόμενους μελετητές, ως οφείλει κάθε εύστοχη επιστημονική εργασία: είναι όντως το ΠΑΣΟΚ ένα χαρισματικό κόμμα ή απλώς το κόμμα ενός χαρισματικού ηγέτη;

Εν τέλει, το *Χαρισματικό Κόμμα*, αποτελεί απαραίτητο ανάγνωσμα για τον μελετητή του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα από την άποψη της άρτιας θεωρητικής και εμπειρικής του πλαισίωσης και της προσαρμογής της διεθνούς συζήτησης στον ελληνικό χώρο. Ειδικότερα για το φαινόμενο ΠΑΣΟΚ και Ανδρέας Παπανδρέου, δίνεται στον απαιτητικό ερευνητή η δυνατότητα να φωτίσει το θέ-

μα από νέες σκοπιές και να αξιοποιήσει συμπεράσματα που διαφοροποιούν σημαντικά το συγκεκριμένο βιβλίο από την υπάρχουσα βιβλιογραφία για το θέμα. Οι δε νέες προσεγγίσεις που προτείνονται αποτελούν πολύτιμα εργαλεία για την αποκρυπτογράφηση των εξελίξεων στο ελληνικό πολιτικό σύστημα μετά την επικράτηση στις εκλογές του 2009 και την εκ νέου άσκηση της εξουσίας από το κόμμα που ίδρυσε ο Ανδρέας Παπανδρέου.

Γιάννης Τσίρμπας

Ανδρέας Κ. Λυμπεράτος, Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία: η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, 606 σελ.

Το βιβλίο του Ανδρέα Λυμπεράτου δεν μπορεί να κατηγοριοποιηθεί σε αυτό που συνήθως ονομάζεται πολιτική ιστορία, παρότι ξεκινά και καταλήγει με ένα πολύ ενδιαφέρον ερώτημα πολιτικής ιστορίας που έχει να κάνει με τον διχασμό και τη διάσπαση, τελικά, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, της ενιαίας μέχρι τότε ορθόδοξης κοινότητας της Φιλιππούπολης. Η διάσπαση προκλήθηκε από την εμφάνιση δύο αντίπαλων 'εθνικών κομμάτων', του ελληνικού και του βουλγαρικού, και αυτή η 'κομματική' αντιπαράθεση χαρακτήρισε την είσοδο της πόλης στην εποχή της σύγχρονης πολιτικής και, ταυτόχρονα, της εθνικιστικής ιδεολογίας. Πρόκειται για ένα 'επεισόδιο' η μελέτη του οποίου έχει αξία όχι μόνο ως παραδειγματικό για τη διάσπαση του ορθόδοξου μιλλέτ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την παράλληλη διαμόρφωση ελληνικού και βουλγαρικού εθνικισμού (και γενικότερα των βαλκανικών εθνικισμών) τον 19^ο αιώνα, αλλά και επειδή έπαιξε αυτό καθαυτό σημαντικό ρόλο στις συγκεκριμένες ευρύτερες εξελίξεις.

Ωστόσο, για να απαντήσει σ' αυτό το ερώτημα, ο συγγραφέας αποφασίζει να προχωρήσει σε πολυεπίπεδη μελέτη όχι μόνο της ίδιας της πόλης, αλλά μιας ολόκληρης περιφέρειας των Βαλκανίων σε μια ιδιαίτερα κρίσιμη φάση της σύγχρονης ιστορίας της. Μελετά την ανθρωπογεωγραφία της, την οικονομίας και την κοινωνία της, τους τρόπους ενσωμάτωσής της στην ταχέως εξελισσόμενη οθωμανική πραγματικότητα και στην παγκόσμια οικονομία, τις κοινωνικές και πολιτικές ομαδοποιήσεις και θεσμούς (συντεχνίες, δίκτυα, εκκλησία, οικογένειες, πρόκριτοι, τοπικές αρχές). Έτσι το βιβλίο γίνεται κάτι πολύ περισσότερο από αυτό που αναγγέλλει ο τίτλος του· πρόκειται για μια υποδειγματικά συνολική μελέτη μιας περιφέρειας. Εκ πρώτης όψεως, μπορεί μάλιστα να φανεί στον αναγνώστη ότι, σε σχέση με το πολιτικό ερώτημα, δίνεται δυσανάλογη βαρύτητα στην οικονομική και κοινωνική του 'βάση'. Στο τέλος όμως, όλη αυτή η διεξοδική ανάλυση είναι απόλυτα δικαιολογημένη και δικαιωμένη. Η ανάλυση της 'βάσης' α-